

Міністерство освіти і науки України
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Тетяна Гарькава

ПЕТРИКІВСЬКИЙ
ДЕКОРАТИВНИЙ
РОЗПИС

підручник

ДНІПРО • ЛІРА • 2017

Друкується за рішенням вченої ради Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара як підручник для студентів вищих навчальних закладів (протокол № 15 від 29 червня 2017 р.)

Рецензенти:

- Сагач Г. М.** доктор педагогічних наук, доктор теології, професор кафедри теорії і методики виховної роботи ХАНО, академік чотирьох міжнародних академій, проректор Всеукраїнського народного університету українознавства ім. Г. Сковороди, член правління Українського фонду культури, член Національної спілки журналістів України, лауреат Міжнародної премії ім. Г. Сковороди
- Бутенко В. Г.** доктор педагогічних наук, професор, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України
- Стратілат М. І.** народний художник України, професор кафедри графічного дизайну і реклами Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв
- Куц А. В.** академік Національної академії мистецтв України, професор, народний художник України
- Захарчук-Чугай Р. В.** доктор мистецтвознавства, професор, Інститут народознавства НАН України

Гарькава Тетяна

Г 21 Петриківський декоративний розпис : підручник / Т. Гарькава; за наук. ред. проф. Є. А. Антоновича. – Дніпро : ЛІРА, 2017. – 220 с., іл.

ISBN 978-966-383-916-6

Феномен петриківського декоративного розпису народжений тисячолітньою працею й талантом наших предків і сучасників. Творчість майстрів петриківського розпису визнана всім світом і занесена ЮНЕСКО до Репрезентативного списку нематеріальної культурної спадщини людства.

Підручник, який знайомить з історією, розвитком розпису, надає теоретичні та практичні знання, стане справжнім провідником у пізнанні та опануванні петриківським декоративним розписом як учням та студентам, так і всім, хто бажає прилучитися до творчості у цьому стилі.

УДК 745.5(477.63)(07)

ISBN 978-966-383-916-6

© Т. Гарькава, 2017
© ЛІРА, 2017

ЗМІСТ

<i>Присвячується всім, хто хоче і може перетворювати буденність у радість</i>	8
Передмова	11

РОЗДІЛ І

Петриківський декоративний розпис як явище світової культури

1.1. Петриківський декоративний розпис – складова декоративно-прикладного мистецтва світу	16
1.2. Філософські засади петриківського декоративного розпису	18
1.3. Національна основа та самобутність петриківського розпису	22
Запитання для самоконтролю	25

РОЗДІЛ ІІ

Генезис та становлення петриківського декоративного розпису

2.1. Історія виникнення	28
2.2. Стінопис – першооснова петриківського декоративного розпису	29
2.3. Становлення та сучасний розвій	32
2.4. Визначні майстри петриківського декоративного розпису та їхня творчість	37
Запитання для самоконтролю	49

РОЗДІЛ III

Техніка та прийоми виконання петриківського декоративного розпису

3.1.	Інструменти та матеріали майстрів петриківського декоративного розпису	52
3.2.	Техніка виконання традиційних мазків петриківського декоративного розпису	55
3.3.	Техніка та прийоми виконання елементів петриківського декоративного розпису	57
3.4.	Авторська техніка виконання елементів петриківського декоративного розпису	59
	Запитання для самоконтролю	72

РОЗДІЛ IV

Орнамент – основа петриківського декоративного розпису

4.1.	Основні поняття орнаменту, його історія	74
4.2.	Особливості та традиції петриківського орнаменту	76
4.3.	Колористичні вирішення.....	78
4.4.	Композиційні вирішення.....	80
	Запитання для самоконтролю	81

РОЗДІЛ V

Виконання петриківського декоративного розпису на площині та об'ємних формах

5.1.	Основи стилізації та композиції петриківського декоративного розпису	84
5.2.	Композиції петриківського розпису з рослинними та анімалістичними мотивами	85
5.3.	Сюжетно-тематичні композиції петриківського декоративного розпису	87
5.4.	Розпис на площинних і об'ємних формах	89

5.5.	Авторська техніка виконання петриківського декоративного розпису на різних матеріалах	91
5.6.	Петриківський декоративний розпис в інтер'єрі, екстер'єрі та етнодизайні	96
	Запитання для самоконтролю	99

Рекомендована та використана література.....	100
--	-----

ДОДАТКИ

Додаток А

Твори визначних майстрів петриківського декоративного розпису (Т. Пати, Н. Білокінь, В. Соколенка, Ф. Панка)*	104
---	-----

Додаток Б

Приклади авторського виконання основних мазків, елементів, композиційних вирішень петриківського декоративного розпису на площинних та об'ємних формах	120
--	-----

Б.1.	Приклади основних мазків петриківського декоративного розпису	120
Б.2.	Приклади елементів петриківського декоративного розпису	121
Б.3.	Композиційні вирішення на площинних та об'ємних формах.....	156
Б.4.	Приклади послідовності виконання петриківського декоративного розпису на різних матеріалах	183
Б.5.	Сюжетні композиції.....	200

Додаток В

Приклади петриківського декоративного розпису в етнодизайні	204
---	-----

* Авторка щиро вдячна колективу ДХМ та доньці Ф. С. Панка В. Ф. Панко за надану можливість опублікувати матеріали із зібрань музеїв.

*Присвячується всім,
хто хоче і може перетворювати
буденність у радість*

Ми живемо у світі, який змінюється надзвичайно швидко і несе постійні безпрецедентні складнощі. Культурні зміни також не бувають лінійними, та і передбачити їх важко. Чим більшою є швидкість суперечливо-негативних змін, тим у більшій мірі ми потребуємо вміння вивільнити в собі творчі, часто унікальні, здібності до майстерності збереження і розвитку кращих самобутніх народних традицій, а також перетворення їх у мальовничий спосіб поширення і зміцнення в людських стосунках **РАДОСТІ БУТТЯ**. Кожен із нас має такі таланти. Треба тільки вміти їх розпізнати в буденності щодення та розпочати розвивати.

Як зрозуміти свій талант та розкрити його в яскравій реальності процесу творення? Як навчити особистостей, небайдужих до українських народних традицій, сміливості розпочати малювати **УКРАЇНСЬКІ КВІТИ ЖИТТЯ**? Адже вони, як джерельна вода, наповнюють енергією і мудрістю.

Саме ці питання спонукали мене в останні 15 років проводити в багатьох містах і селах України майстер-класи петриківського розпису, видавати три альбоми «Майстер-клас з петриківського розпису», навчальний посібник, буклети і книги, які допомагають людям познайомитися із неповторним петриківським розписом. Цей мистецький **СЛАВЕНЬ** уже багато років відчайдушно і завзято розмальовує **УКРАЇНУ** найкращими барвами. За всі роки викладання у Дніпровському театраль-но-художньому коледжі я впевнилася у важливості та необхідності підготовки і видання

самого підручника про петриківський декоративний розпис. У ньому відтворені практичні навички, насамперед, збереження традицій Славетних Майстрів петриківського розпису, яких знає весь світ. У підручнику також викладені сучасні уявлення та мої власні надбання і нові ідеї про розвиток петриківського різноманіття.

Я дякую БОГУ за посланих мені вчителів і друзів, які були поряд зі мною на моєму життєвому шляху, особливо в часи створення і розвитку спеціальності «Декоративно-прикладне мистецтво» Дніпровського театраль-но-художнього коледжу та спеціальності «Образотворче мистецтво, декоративне мистецтво, реставрація» ДНУ імені Олесея Гончара. А без того вкладу, який вони внесли у розвиток петриківського розпису, видавництво цього підручника не відбулося б. Їхня порада, допомога і підтримка, особливо у важкі для мене дні, дозволили мені навчитися і випустити у «світ широкий» наших учнів та надихнути тисячі людей вірою в досяжність майстерності петриківського розпису через здійснення своїх особистих мрій. Адже петриківський розпис так і надихає на розквіт таланту з різноманітних добродійностей!!!

Особливо маю подякувати: керівникам і спеціалістам апаратів Дніпропетровської обласної ради, Дніпропетровської обласної державної адміністрації, Дніпровської міської ради та Петриківської райдержадміністрації за всебічну підтримку протягом періоду незалежності України, за те, що допомогли петриківському розпису ввійти до провідних освітніх закладів та у широкий світ; экс-губернатору Дніпропетровської області професору Н. М. Деевій; ректору Дніпропетровського національного університету імені Олесея Гончара професору М. В. Полякову, голові Науково-методичної ради (з дизайну) Міністерства освіти і науки України, науковому редактору, професору Є. А. Антоновичу, редактору Т. А. Ягельській за натхнення та за те, що вірили в цю книгу і підтримували її з того моменту, як почули про мої наміри.

2.1. Історія виникнення

Як представник декоративного розпису петриківка сягає своїм корінням – *стінописом* – Трипілля (V–II тис. до н. е.), що ставить українську культуру першою у ряді найдавніших культур світу порівняно зі стінописами Стародавнього Єгипту (III–I тис. до н. е.), Урарту (I тис. до н. е.), Індії (VI–VII ст. н. е.). Важливі висновки дослідників про місцеві етнічні корені трипільської культури, про те, що вона не була прийшлою, а мала свої автохтонні джерела. Високий мистецький рівень ужиткового мистецтва, орнаментального оздоблення, створеного нашими пращурами, продовжував існування після трипільської доби. Є свідчення, що язичницькі й князівські будівлі розписувалися розкішними орнаментами як на дереві, так і на мурованих стінах із виразними рисами національної самобутності.

На різних етапах існування етносу українське народне декоративне мистецтво було важливою складовою духовного буття і відображало його самобутність, забезпечуючи безперервність духовного зв'язку між поколіннями.

Петриківський розпис зародився у вигляді селянського хатнього малювання. Виникнення традиції розпису стін пов'язане з матеріалом, із якого будувало житло населення степової частини України, – глиною, побіленими стінами. Біле тло стіни слугувало для селянина чистим полотном, на якому розгорталася творча фантазія петриківчанина. Виникає навіть своєрідний термін «мальована хата», тобто така, яка була щедро декорована настінним розписом і вирізнялася своєю барвистістю та красою. Художні особливості петриківського малювання зумовлені кліматичними умовами місцевості, географічним розташуванням у степовій зоні, рослинністю, естетичними смаками та вподобаннями селян.

Свою назву петриківський декоративний розпис отримав від села Петриківка, що розташоване на Дніпропетровщині, на березі степової річки Чаплинка. Село було засноване 1772 р. Петром

Калнишевським – останнім кошовим отаманом Запорозької Січі, що став ініціатором переселення козаків зі старовинного козацького селища Курилівка. Спочатку село Петриківка входило до Полтавської губернії, а коли була заснована Катеринославська губернія – увійшло до складу Новомосковського повіту цієї ж губернії та стало центром Протовчанської паланки (округи).

Після ліквідації Запорозької Січі жителі села Петриківка почали називатися «казенними», або «державними», тоді як сусідні з Петриківкою села були віддані указами Катерини II у володіння місцевим поміщикам. Отже, петриківчани не знали кріпаччини. Цей аспект і посприяв розвитку «вільного» народного мистецтва.

2.2. Стінопис – першооснова петриківського декоративного розпису

Про найдавніші в Україні стінописи можна гадати за глиняними моделями житла трипільської культури (IV–III тисячоліття до н. е.). Їхні вікна і двері виділені бордюром, а зовнішні й внутрішні стіни орнаментовані концентричними колами, паралельними чорними з білими контурами смугами на оранжевому полі.

Сліди стінопису виявлені в канівському поселенні полян, городищі Новотроїцькому та ін. Їх наносили на глиняну обмазку, щороку підновлюючи. Розписані поверхні здавалися світлішими й чистішими. Ззовні стіни розписували більш узагальнено, лаконічно. Зсередини – деталізовано, але в обох випадках підкреслювали конструкцію. Найпростіший прийом – це насичення дерев'яних стін нафтовою ропою з обмазкою крейдою законопачених стиків вінця. Кольором виділялася призьба, фриз оточував хату під стріхою, квіткові мотиви розміщувалися над віконними й дверними прорізами. Унаслідок цього житлові й господарські споруди пов'язувалися у цілісний ансамбль, акцентувалося функціональне призначення кожного архітектурного об'єму.

Малювали хати жінки, переважно дівчата, іноді жінки поважного віку, коли випадала вільна хвилина, значно рідше розписами займалися чоловіки.

Розпис побілених іззовні й усередині хат виконували селянки, упорядковуючи житло на Різдво, Великдень, Трійцю, Покрову, а також на весілля. Малюючи, використовували прості, доступні матеріали й приладдя – саморобні фарби з натуральних (рослинного і мінерального походження) та синтетичних (анілінових) барвників, щіточки, штампи тощо.

Іноді малювання прикрашало не лише інтер'єр помешкання, а й екстер'єр і господарські будівлі, створюючи повний ансамбль. Кожний мотив, композиційне вирішення квіткового розпису не випадкові, тісно пов'язані з архітектонікою помешкання і завжди підкреслюють конструктивні особливості. Ззовні хати квітчали під стріхою, облямовували призьбу, дверні та віконні прорізи. Проте найголовнішим залишається оздоблення інтер'єру, де головною героїнею була піч – іміджева мала архітектурна форма житла. Найщедріше декорували комин (витяжку печі), саму піч, а часом і її заслінку. Скромніше – простінки й сволок, зрідка – долівку (глинобитну підлогу). У бідних хатах кут біля полу для снання іноді розписували у вигляді килима. Словесний фольклор і література подають численні згадки про стінопис протягом усього XIX століття, проте аж на його кінець, на думку дослідників, припадає масове поширення даного явища культури. Після цього одразу ж почалася наукова фіксація українського стінопису.

Історія залишила нам єдине описання процесу декорування печі, побачене в 1913 році в селі Новомосковського повіту (найвірогідніше в Петриківці) Є. Берченко. Воно цінне, зокрема, тим, що зроблено професійним художником: «По шорсткій, що всотує фарбу, глині малюють свої орнаменти, які підкреслюють конструкцію комина. Ошатний комин вимагає великої праці... Малюють його днів зо два-три, іноді більше. Прокидаються рано-вранці, години в три-чотири».

Стінопис – один із найсамобутніших видів українського народного мистецтва. Невичерпна багатоманітність його місцевих варіантів, еволюційних змін, індивідуальних особливостей почерку сотень відомих майстрів неможливо навіть порівняти з аналогами інших європейських країн, кожній з яких властиві лише окремі техніки. Наприклад, графічні, подібні до місцевого мережива, зооморфні розписи пічних ніш Словаччини; виконані світлим по темному, але значно грубіше і монументальніше – контури кручених рослин, грон, квітів, листків на фасадах жител південно-східної Польщі.

Повертаючись безпосередньо до витоків – хатнього малювання, варто окреслити хронологічні межі. Так, традиція селянського хатнього малювання виникла на Слобожанщині, Катеринославщині, Поділлі не пізніше 1860-х років. Зазначимо, що джерела малювання могли бути різними навіть у сусідніх осередках, але, безперечно, значну роль у генезисі українських селянських стінописів відіграв звичай прикрашати хату зіллям, натуральними та штучними квітами, оздоблювати шпалерами, декорувати печі полив'яними мальованими кахлями.

Важливим у дослідженні виникнення традиції є етнічний склад населення села. Звичай і навички хатнього малювання були, вірогідно, привнесені в Петриківку вихідцями зі Слобожанщини. Архітектоніка й декор петриківських печей дозволяють припустити, що їх прототипами були печі зі Слобожанщини й Полтавщини, декоровані мальованими кахлями. Хатні розписи ставали обов'язковим оздобленням кожного помешкання на селі. Малювальниці навіть починали неформальні змагання, аби продемонструвати свій хист у малюванні. Нині у Петриківці говорять, що раніше, у кого не була розписана хата – до тих не віталися, а у кого помешкання виокремлювалося барвистістю розпису – казали: «У неї гарно, як у церкві!»

Отже, завдяки розвинутому почуттю краси сільських малювальниць петриківські хати зачаровували своєю красою, й найголовніше – ця особливість посприяла зародженню й утвердженню локальної традиції малювання.

5.1. Основи стилізації та композиції петриківського декоративного розпису

Однією з особливостей петриківського розпису є те, що художники ніколи не виконують попереднього малюнка – композицію майбутнього орнаменту, свій творчий задум вони до найдрібніших деталей виношують в уяві. Коли все визріло, втілюють свій намір у відповідному матеріалі.

Тільки багата творча уява дозволяє майстру відсікти у побаченому зайве, спростивши й опоетизувавши до реально впізнаного – стилізувати. Розвиває таку уяву спілкування з природою, знайомство із шедеврами народної декоративної творчості, спостереження за роботою визнаних майстрів, вивчення фольклору, навчання основ українського декоративно-прикладного мистецтва та художніх традицій народного розпису. Поєднання цих засад уможливує створення нових фантастичних, небувалих у природі, але зрозумілих і близьких форм представників флори і фауни.

Пошук мотивів у природі потрібний для самостійної творчості, від якої невід’ємні життєві почуття. Важливим є постійне спостереження за об’єктами природи із запам’ятовуванням їхніх кольору, форми, взаємозв’язку, адже надалі вони можуть стати основою для багатьох декоративних композицій.

Інший процес творчої роботи полягає у тому, що у вибраний мотив, об’єкт чи форму, наприклад у разі зображення квітки, вноситься зміна, незначна поправка з метою виокремлення головного для досягнення найбільшої декоративної виразності.

Петриківський розпис – мистецтво традиційне, однак надає майстру можливість у межах художніх традицій змальовувати свій, самобутній і неповторний світ краси народного декору.

Для створення мистецького твору важливою є композиція – його побудова, доцільне поєднання всіх його компонентів у художньо-естетичну цінність, зумовлену логікою зображення, естетичним ідеалом, каноном; це структура, взаємозв’язок найваж-

ливіших елементів художнього твору, від якого залежить увесь його зміст і лад. Основними засобами і категоріями композиції є рівновага, ритм, масштабність, пропорція, симетрія, асиметрія, статика та динаміка.

Композиції класичного петриківського декоративного розпису властива в основному симетрична рівновага, відповідна масштабність мотивів щодо сусідніх елементів і твору в цілому. Велике значення має гармонійний контраст: пряма лінія чергується зі звивистою, гостре з округлим, основні кольори спектра зіставляються з доповняльними. Композиція (її розташування, масштаб і барвистість) завжди органічно поєднується із формою виробу, який розпис декорує, та матеріалом, із якого той зроблений.

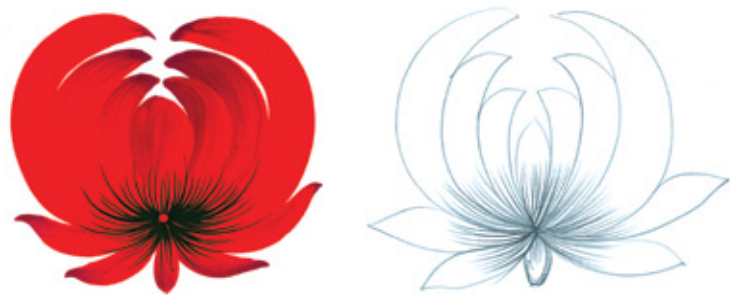
Закінчена композиція твору, за влучним виразом видатного майстра петриківського декоративного розпису Ф. Панка, це коли – «ні додати, ні відняти», тобто гармонійне, органічне поєднання всіх композиційних елементів, чітка узгодженість усіх частин композиції.

5.2. Композиції петриківського декоративного розпису з рослинними та анімалістичними мотивами

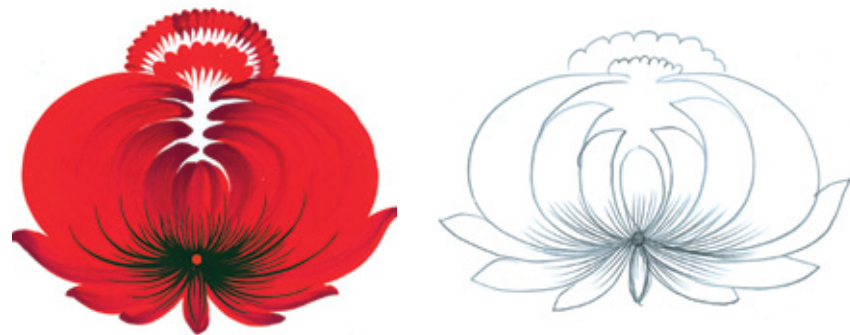
На розвиток петриківського розпису впливали багаті й щедрі форми місцевої флори і фауни, які народні майстри стилізували, створюючи фантастичні ружі, дерева, півні, зозулі тощо.

В основі петриківського орнаменту лежать рослинні форми. Найтрадиційніший – «бігунець», або «безкінечник», має вигляд уквітчаної в’юнкої лози, де вигляд лози, квітів, листя, ритм, композиція, колірне вирішення – неймовірна кількість варіантів поєднань (мал. Б.3.1).

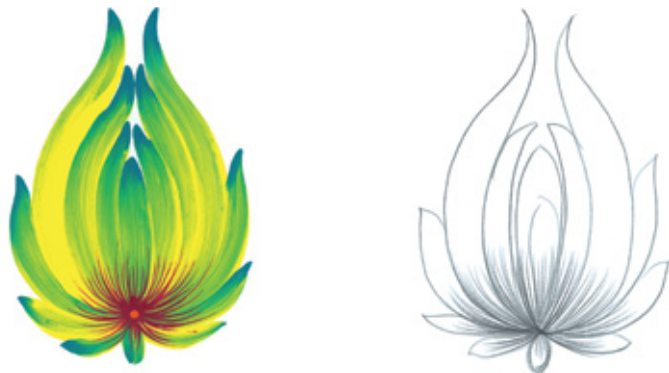
Основним традиційним композиційним сюжетом петриківського декоративного розпису є декоративне панно, що нагадує мануфактурні килимки XIX століття: «вазон», «букет» (мал. А.5, А.7, Б.3.2, Б.3.3, Б.3.6, Б.3.7), окрему «гілочку» і «фриз». Ці види

Малюнок Б.2.4 — «Цибулька»

Малюнок Б.2.5 — «Цибулька»

Малюнок Б.2.6 — «Цибулька»

Малюнок Б.2.7 — «Цибулька»

Малюнок Б.2.8 — «Цибулька»

Малюнок Б.2.9 — «Цибулька»

Малюнок Б.2.10 — Листя

Малюнок Б.2.11 — Айстра

Малюнок Б.2.12 — Волошки

Малюнок Б.2.13 — «Кучерявка»

Малюнок Б.3.29 — Посудина для сипучих продуктів «Маківка»

Малюнок Б.3.30 — Ваза «Соняшник»

Малюнок Б.3.31 — Макітра «Мальви та калина»

Малюнок Б.3.32 — Цукерниця «Півонії»